

KIÇIK QAFQAZ RAYONLARINDA (AZƏRBAYCAN HÜDUDLARINDA) XALQ TƏBABƏTİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

S.C.İbadullayeva¹, N.V.Mövsümov¹, G.Ş.Şirəliyeva¹, S.F.Xudaverdiyeva¹,
N.İ.Sadiqova¹, A.T.Məmmədov²

¹AMEA Botanika İnstitutu, Badamdar şossesi 40, Bakı AZ1004, Azərbaycan

²AMEA Biologiya və Tibb Elmləri Bölməsi

E-mail: ibadullayeva.sayyara@mail.ru

Məqalədə Azərbaycanın Kiçik Qafqazın şimali-şərqində yerləşən rayonlarında yayılan və xalq təbabətində geniş istifadə edilən dərman bitkiləri haqqında məlumat verilmişdir. Bitkilərin dərman kimi istifadə edilən orqanları və fazaları dəqiqləşdirilmiş, onların əhəmiyyəti və müalicəvi xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Bitkilərin yerli adları və toponimləri qeyd edilmiş, dini inanclarla işlədilməsi barədə məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: xalq təbabəti, dərman bitkilərinin istifadəsi

GİRİŞ

İnsanlar ta qədim zamanlardan baş verən xəstəliklərin müalicəsi üçün təbiətdən, başqa sözlə bitkilər aləmindən geniş istifadə etmişdir. İnsanlar bitki aləmi ilə təmasda olduqca onların faydalı cəhətlərini öyrənmiş və tətbiq etmişdir. Dünya xalqlarının minillərlə apardığı belə müşahidələr nəticəsində yüzlərlə bitkilərin müalicəvi və digər faydalı xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Hər bir vilayətdə ara həkimləri fitoterapiya ilə insanları müalicə etmişdir. Orta əsr Azərbaycan təbabətində 387 bitki növündən istifadə olunduğu halda, təəssüf ki, müasir Azərbaycan təbabətində onların 252 növü (69%) farmokapeyaya daxil edilməmiş, cəmi 135 növü rəsmi dərman bitkisi kimi qəbul olunmuşdur. Azərbaycan florasının 150 fəsilə, 1000 cinsə, 5000-ə yaxın bitki növündən, 300-ə qədəri hazırda xalq təbabətində istifadə edilir. Lakin, bu bitkilərin bəziləri barədə ədəbiyyatlarda indiyədək məlumatlar yoxdur.

Azərbaycanda dərman bitkilərinin öyrənilməsi istiqamətində mütəxəssislər tədqiqatlar aparmışdılar: İ.Dəmirov, [1970; 1988] Y. Kərimov [1966], S.C.İbadullayeva [2013, 2015, 2017], Mehdiyeva N.P. [2011] və s. Xalq təbabəti kitabları nəşr edilmiş, onlarla dərman bitkilərinə aid monoqrafiyalar yazılmasına baxmayaraq dərc edilmiş əsərlərdə floramızda yayılan bəzi dərman

bitkilərinin əhəmiyyəti barədə az məlumatlar verilmişdir. Tərəfimizdən aparılan ekspedisiyalar və çöl tənəzzühləri zamanı yerli əhali ilə söhbətlər aparılmış və bitkilərin bölgələrdə istifadəsinin ekoprotektiv təsirləri öyrənilmişdir.

Uzun illərdir ki, Azərbaycan florasının dərman bitkiləri pasportlaşdırılmış və kompyuter məlumatları hazırlanmışdır. Hazırda onlardan 500-dən çoxu Avropa kompyuter məlumat bazasına daxil edilmişdir ki, 200-ə qədərini toxumu AMEA Genetik Ehtiyatlar İnstitutunun Mərkəzi Genbankında saxlanılır. Azərbaycanın dərman, qida və aromatik bitkiləri haqqında Bitki Genetik Ehtiyatları üzrə Avropa Əməkdaşlıq Proqramında (ECPGR), BGE üzrə Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz Regional Şəbəkəsində, ECPGR-in «Dərman, Aromatik və Yabanı qida bitkilərin öyrənilməsi və qorunması» üzrə işçi qrupunda bu və ya digər nüfuzlu təşkilatların beynəlxalq tədbirlərində müntəzəm iştirak və məruzələrlə çıxış edilmişdir. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO), Beynəlxalq Biomüxtəliflik (keçmiş İPGRİ) İnstitutunun, Biomüxtəliflik üzrə Beynəlxalq Konvensiyanın Azərbaycan və region üzrə hesabatları hazırlanarkən xalq arasında işlədilən prioritet bitkilər haqqında məlumatlar toplanılmış, etnobotanik tədqiqatlara xüsusi yer verilmişdir.

Hazırkı tədqiqat 2021-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasına AMEA-nın Botanika İnstitutu tərəfindən “Azərbaycan florasında yayılan dərman bitkilərinin istifadə perspektivləri” (rəhbər: biologiya elmləri doktoru, professor Səyyarə İbadullayeva) mövzusunda elmi-tədqiqat proqramı əsasında həyata keçirilmişdir.

MATERIAL VƏ METODİKA

Tədqiqat Gəncə ətrafında, Göygöl, Gədəbəy, Daşkəsən, Samux və Şəmkir rayonlarında həyata keçirilmişdir. Dərman bitkilərinin öyrənilməsində klassik və müasir metodikalardan istifadə edilmişdir [Zaiko et al., 2007; Krylova et al., 1971]. Aparılan ekspedisiyalar zamanı 60-a qədər təbii populyasiya seçilmiş, bitkilərin yayılması müşahidə edilmiş və dərman məqsədilə toplanılması üçün tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bitkilərin bioekoloji xüsusiyyətləri, dərman kimi istifadə orqanları öyrənilmiş [Serebryakov, 1964; Flora of Azerbaijan, 1950-1961] və istifadə sahələri yerli icmalardan və ədəbiyyat mənbələrindən araşdırılmışdır [İbadullayeva və b., 2013, 2015; Mehdiyeva, 2011; Damirov et al., 1988; Prilipko et al., 1965; Sokolov, 2000].

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

2021-2022-ci ildə Azərbaycan florasının dərman bitkilərinin etnik istifadəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün kompleks tədqiqatlar həyata keçirilmiş, əldə edilən məlumatlar qeydə alınmış və 70-dən çox dərman bitkisinin istifadə imkanları bölgələrdə yerli icmalar ilə məsləhətləşərək ortaya çıxarılmışdır. Nəticədə Azərbaycanın Kiçik Qafqaz ərazisində (Gədəbəy, Göygöl, Daşkəsən, Şəmkir, Samux rayonlarında) xalq təbabətində istifadə edilən bəzi dərman bitkilərinin bioekoloji və fitoterapevtik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Achillea millefolium L. – Adi boymadərən, ağaca dönən, ağ başcıqlı, çapıq, qana batmış, yabanı qarabaşaq, boymadərən, əsgər otu, orağaoxşar, ətirli ot (*Asteraceae*). Ç. və T. VI-X. Yarpaqları və çiçəklənən ucları dairəvi qurd xəstəlikləri, qastrit və anemiya, ödqovucu, qaraciyər və mədə-bağırsaq xəstəlikləri, nevrasteniya, revmatizm, bronxial astma, ekzemada tətbiq edilir.

Agriemonia eupatoria L. – Aptek gücötu (*Rosaceae*). Ç. və T. VI-IX. Çiçəkləmə dövründə yerüstü hissəsi qaraciyərin və mədə-bağırsağın xroniki xəstəliklərində, revmatizm, ağızboşluğu və udlaq xəstəlikləri, ayaq burxulmaları, dəri yaralarında istifadə edilir.

Althaea officinalis L. – Dərman bəlgəmotu, aptek gülxətmi, əməköməci, bəlgəmotu, vəhşi lələ, vəhşi qızılgül, gülxətmi (*Malvaceae*). Ç. və T. VII-IX. Kökləri tənəffüs yolu xəstəlikləri, mədə xorası, ishal, kəskin qastrit, enterokolit, qarın sancıları, sistit, angina zamanı müalicə məqsədilə işlədilir.

Armeniaca vulgaris Lam. – Ərik (*Rosaceae*). Ç. və T. III-VIII. Meyvələri, çəyirdəyi, ağacın yapışqanı sinəyumşaldıcı, bəlgəmgətirici, həzm yaxşılaşdırıcı kimi, maddələr mübadiləsində, ürək-damar sistemi fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir, qurdqovucu təsirə malikdir.

Armoracia rusticana Gaert. et Mey. – Adi qıtıqotu (*Brassicaceae*). Ç. və T. V-VII. Giləmeyvə və yarpaqları gecə enurezi, revmatizm, qastrit, xroniki tonzillit, stomatit, oynaqların deformasiyası; uşaqlarda ishalda, dezinteriyada, enterokolit, kəskin və xroniki mədə-bağırsaq xəstəliklərində işlədilir.

Artemisia absinthium L. – Acı yovşan, boğazotu (yabanı ərik), yovşan, yavşan, qarsalayan (*Asteraceae*). Ç. və T. VII-IX. Çiçək qrupu və yarpaqlar mədə-bağırsaq, tənəffüs yolu xəstəlikləri, böyrək və sidik kisəsinin iltihabı, ağciyər vərəmi, irinli yaralar, xoraların, çatların müalicəsində işlədilir.

Asparagus officinalis L. – Dərman qulançarı, mərəçöyüd, quşqonmaz (*Asparagaceae*). Ç. və T. V-VII. Kökü sinqa, revmatizm, otit, angina, gec sağalan yaralarda, iştahsızlıqda və bəlgəmgətirici kimi işlədilir.

Betula pendula Roth. – Sallaq tozağacı (*Betulaceae*). Ç. və T. IV-X. Çiçək qrupu, tumurcuq, yarpaqları sidik və ödqovucu kimi, hipo və avitaminoz, kəskin və xroniki ekzemalar, revmatizm, qoturluq, leyşmanioz, qurd xəstəlikləri, mədə ağrıları zamanı xalq arasında istifadə edilir.

Berberis vulgaris L. – Adi zirinc (*Berberidaceae*). Ç. və T. IV-IX. Yarpaqları, kökü, qabığı, meyvələri raxit, qanazlığı, malya-

riya, revmatizm, sarılıq, şəkərli diabet, mədə-bağırsağ xəstəlikləri, angina, öskürək və iltihab əleyhinə, göz və öd kisəsi xəstəliklərində, ödqovucu, leyşmaniyoza, daxili qanaxmalarda və s. işlədilir.

Bidens tripartita L. – Üçbölümlü yattıqanqal (*Asteraceae*). Ç. və T. VII-X. Çiçək və yarpaqların dəmləməsi qastrit, xora xəstəliyi, qanlı ishal, daxili qanaxmalar, ağrı sakitləşdirici kimi işlədilir.

Bryonia alba L. – Ağ küstüşəm (*Cucurbitaceae*). Ç. və T. V-IX. Kök və kökümsovları zahılıq zamanı sinir pozulmalarında balla qatılaraq istifadə edilir.

Carum carvi L. – Adi zirə, zirə, tmin, kəklikotu, yabanı zirə (*Apiaceae*). Ç. və T. VI-VIII. Meyvəsi mədə-bağırsağ, tənəffüs yolları və böyrək xəstəlikləri, köp, mədə ağrıları, həzm tənzimləyici və iştahartırıcı kimi işlədilir.

Chelidonium majus L. – Böyük dəmrovotu, ziyilotu, təmizkar, sarımtıl südləyən, dəmrovotu, itsabunu, qaranquş otu, sarı südqabı, sarılıq otu (*Papaveraceae*). Ç. və T. V-IX. Yürüstü hissəsi ziyillərin, yaraların, xoraların, dəri və rəminin, dəri xərcəngi, qaraciyər, sarılıq və ödü müalicəsində işlədilir.

Centaurium umbellatum Gilib. – Qəşəng qızılçətir, kiçik qızılçətir, qızılçətir, kentavr, yerotu, kiçik peyğəmbərçiçəyi, ödotu, gözəlçiçək, ürəkotu, çöltərəsi, gözəlqızılçətir (*Gentianaceae*). Ç. və T. VI-X. Kökümsov və köklərindən revmatizm, diabet, ağciyər xəstəlikləri, göyöskürək, böyrək ağrıları, sidik kisəsi iltihabı, epilepsiya, sidikqovucu, qaraciyərin funksiyasını yaxşılaşdırır.

Cichorium intybus L. – Kasnı (*Asteraceae*). Ç. və T. VII-X. Səbət çiçəkləri bağırsağ spazmi və iltihabı, meteorizm, ishal, qıcolma əleyhinə, sidikqovucu, çiban, irinli yaralar, revmatizm, bronxial astma, ekzema, qastrit, enteritdə işlədilir.

Crataegus pentagyna Waldst. et. Kit – Beşyuvalı yemişən (*Rosaceae*). Ç. və T. V-IX. Meyvə və çiçəkləri ürək əzələsinin qıcıqlanmasını azaldır, yığılmasını gücləndirir, beyin və ürək qan dövranını yaxşılaşdırır, aritmiyanı, taxikardiyanı kəsir, hipertireozda işlədilir.

Cornus mas L. – Zoğal (*Cornaceae*). Ç. və

T. III-IX. Yarpaq və meyvələri ishal, mədə-bağırsağ pozulmaları, malyariya, şəkərli diabet, dezinteriya, köp, həzm yaxşılaşması, orqanizmin möhkəmlənməsində işlədilir.

Cydonia oblonga Mill. – Heyva (*Rosaceae*). Ç. və T. IV-XI. Yarpaq və toxumu, onun seliyi mədə-bağırsağ xəstəlikləri, astma, xroniki bronxit, vərəm, qanaxlıq, zəiflik, ödqovucu və sidikqovucu kimi, ürək döyünlərində işlədilir.

Dryopteris filix-mas (L.) schott. – Erkək ayıdöşəyi (*Dryopteridaceae*). Çiçəkləmə və toxum VIII-IX aylara təsadüf edir. Bitkinin dərman kimi kökümsovundan istifadə edilir. Lentvari qurdların qovulması, revmatizm ağrıları, ayaq əzələlərinin qıcolmaları, yaralar və xoraların müalicəsində işlədilir.

Equisetum arvense L. – Çöl qatırquyruğu, şam ağacına oxşar, tez böyüyən, tez uzanan at quyruğu, təkənçi (*Equisetaceae*). Ç. və T. III-IV. Barsız, yaşıl gövdəsi sidik kisəsinin iltihabı, eksudatlı plevrit, dezinteriya, revmatizm, ağız və udlağın gec sağalan xora və yaraları, ağciyər və rəmi, qurğuşun zəhərlənməsi və ishaldə işlədilir. Qeyd: böyrəyin iltihabı xəstəliklərində istifadə etmək olmaz.

Fagus orientalis Lipsky. – Şərq fısdığı (*Fagaceae*). Ç. və T. IV-X. Oduncaq və fındıqçaları yuxarı tənəffüs yollarının katarı, ağciyərin irinli-iltihablı zamanı, vərəmin ilk stadiyalarında, dərinin müxtəlif xəstəliklərində işlədilir.

Filipendula vulgaris Moench – Adi quşqonmaz, alaf, ağbaşlıqlı, ballıca (öfkəotu), ladan, xiyarçıq, quşqonmaz (*Rosaceae*). Ç. və T. VI-VIII. Çiçək və kökümsovu, yürüstü hissə soyuqdəymə, ishal, dezinteriya, müxtəlif dəri xəstəlikləri, qaşınan dəmirov, qurdqovucu, sidikqovucu, mədə, ağciyər qanaxmaları zamanı işlədilir.

Foeniculum vulgare Mill. – Adi razyana, sürünən şüyüd, aptek şüyüdü, aptek razyanası, ətirli razyana (*Apiaceae*). Ç. və T. VII-X. Meyvə və vegetativ orqanları soyuqdəymə, tənəffüs yolları iltihabı, xroniki mədə-bağırsağ xəstəlikləri; uşaqlarda köpdə, qarın sancıları, öd kisəsi iltihabında istifadə edilir.

Fumaria officinalis L. – Dərman şahtərəsi (*Papaveraceae*). Ç. və T. VI-VII. Toxumları pankreatit, xolesistit, xroniki hepatit, xroniki

gastrit, enterokolit, qurdqovucu, tər-sidik ifrazını artıran, ekzemada və öskürək əleyhinə işlədilir.

Galega orientalis Lam. – Şərq çəpişotu (*Fabaceae*). Ç. və T. V-VIII. Yerüstü hissəsi ürəyin işini yaxşılaşdırır, qanın laxtalanma qabiliyyətini aşağı salır, şəkərli diabet zamanı istifadə edilir.

Glycyrrhiza glabra L. – Tüksüz biyan, çılpaq biyan, hamar biyan, dəmirli, şirin biyan, biyan kökü (*Fabaceae*). Ç. və T. V-IX. Kök və kökümsovları mədə xorası, iltihabı proseslər, Adisson xəstəliyi, göy-öskürək, ağciyər vərəmi, quru bronxit, ət və göbələk zəhərlənməsi, ekzema, qırmızı qurd eşənəyində istifadə olunur.

Herniaria incana L. – Herniyar (*Caryophyllaceae*). Ç. və T. VII-X. Qozacıqları spazmolitik, ağrı kəsici, yuxugətirici, iştah artırıcı, iltihab əleyhinə, sidikqovucu, qıcolma əleyhinə, qurdqovucu təsirə malikdir.

Helichrysum plicatum DC. – Qumluq solmazçiçək, solmazçiçək, sarı pişikayağı, pişikayağı, qabaq, quruçiçək, şaxta-ot, timin, qızıl çalarlı, qızılı günəş (*Asteraceae*). Ç. və T. VI-VIII. Çiçək qrupu və yarpaqların dəmləməsi mədə-bağırsağ, qaraciyər xəstəliklərində; ishalda, tərqovucu, baş ağrıları, oynaq ağrıları sarılıq, qoturluqda, həmçinin qurdqovucu təsirindən icmalar dərman kimi işlədilir.

Hippophae rhamnoides L. – Çay tikanı (*Elaeagnaceae*). Ç. və T. III-X. Meyvəsi hipo və avitaminozlarda, trofiki yaralar, stomatit, tənəffüs yolu, dəri vərəmi, xərçəng xəstəlikləri, mədə xorası, yanıqlar, şüa xəstəliyində istifadə olunur.

Hypericum perforatum L. – Yırtılmış dazı, yırtıq dazı, qoyunqıran, çobansüzgəci, qaxotu, dəbəlilik dazıotu, qanabatmış (qanlı), dovşan qanı, dovşan otu, yaralı otu, qırmızı ot, dəliqanlı qanı (*Hyperaceae*). Ç. və T. V-IX. Yerüstü hissə mədə-bağırsağ iltihabı, xolesistit, hepatit xəstəliklərində işlədilir.

Inula helenium L. – Uca andız, oman, andız, şəkətotu, qanlı, elena otu, vəhşi günəbxan (*Asteraceae*). Ç. və T. VII-X. Aşağı yarpaqları və cavan uclarının dəmləməsi raxit, gec sağalan bişməcə, diatez, sarılıq, dəri xəstəlikləri, artirit, qaraciyər və dalaq xəstəlikləri, qızıl yel, həzmi

yaxşılaşdırın, iştaharı artırın vasitə kimi işlədilir.

Juniperis foetidissima Willd. – Ardıc (*Cupressaceae*). Ç. və T. V-XI. Meyvələri revmatizm, nevralkiya, öskürəyə qarşı, həzmi yaxşılaşdırın, ödqovucu və sidikqovucu kimi işlədilir. Dini inanclarla da istifadə edilir.

Laser trilobum (L.) Borkh. – Üçdilim dağrazyanəsi (*Apiaceae*). Ç. və T. V-VIII. Meyvə, kök yarpaqları malyariya, ağrıkəsici, qızdırmasalıcı və möhkəmləndirici kimi işlədilir.

Malus orientalis Uglitzk. – Alma (*Rosaceae*). Ç. və T. IV-X. Meyvə və toxumları kəskin və xroniki ishal, kolit, qanazlığı, revmatizm, dezinteriya, şəkərli diabet, ürək xəstəlikləri, piylənmədə və bronxitdə istifadə edilir.

Lamium album L. – Ağ dalmaz (*Lamiaceae*). Ç. və T. V-IX. Çiçəkləri daxili qanaxma, sistit, yarasağaldıcı, yuxusuzluq, nevrozlar, mədəbağırsağ xəstəlikləri və s. istifadə edilir.

Leonurus quinquelobatus Gilib. (= *L. cardiaca* L.) – Ürək damotu, tüklü məndəcərotu, beşbölümlü şirquyruğu, məndəcərotu, ürək damotu, ürəkotu, daşotu, ağ qıvrımsaç, damotu, kar gicitkən, ürəkotu, it gicitkəni (*Lamiaceae*). Ç. VI-VII və T. VIII-IX. Yerüstü hissəsi tam çiçək vaxtı yeniyetmə dövrünün psixozları, nevrosteniya, mərkəzi sinir sisteminin funksional vəziyyətinin bərpa edilməsində, kardionevrozlar və sakitləşdirici kimi işlədilir.

Linum tenuifolium L. – Zəyəmək, əkin (səpin) kətanı, kətan, qəlsəməyəbənzər, kürəkçik, yabanı kətan, uzunlifli kətan (*Linaceae*). Toxumları xaricə məlhəm (təpitmə), daxilə isə bürüyücü və yumuşatıcı maddə şəklində təyin edilir.

Malva sylvestris L. – Əməköməci (*Malvaceae*). Ç. və T. V-X. Çiçək kasacıq yarpaqları tənəffüs yolu və mədə-bağırsağ xəstəlikləri, faringit, öskürək, angina, soyuqdəymə və s. xəstəliklərdə istifadə edilir.

Matricaria matricarioides (Less.) Porter – Adi mollabaşı, yırtıq çobanyastığı, mollabaşı, romlu, qırpqgöz, qırpqgöz otu, ana otu, qız çiçəyi (*Asteraceae*). Ç. və T. VI-VIII. Kökü və yerüstü hissəsi xroniki qəbzlik, ekzema, piqmentli ləkələrin təmizlənməsi, yanıt, qaraciyərin xroniki xəstəlikləri, sarılıq, sidik kisəsi, böyrək, dəri xəstəlikləri, malyariyanın profilaktikası,

anemiya, revmatizm və yuxusuzluqda tətbiq edilir.

Melilotus officinalis (L.) Pall. – Dərman xəşənbülü, hündür xəşənbül, xəşənbül, sarı yapıncı, qəşəng qız (*Fabaceae*). Ç. və T. V-IX. Otu, çiçəkləmə dövründə tənəffüs yolu xəstəlikləri, bəlgəmgətirici, sinəyumşaldıcı, yelqovucu, yara, çiban irinli yaraların müalicəsində, revmatizmdə istifadə olunur.

Morus alba L. – Ağ tut (*Moraceae*). Ç. və T. IV-VI. Meyvə, kök qabığı, gövdə yarpağı ürək və damar sistemi, qanaxlıq, skarlatina, məxmərək, angina, mədə xorası, revmatizm, qurdqovucu, soyuqdəymələr, epilepsiya, qoturluq zamanı işlədilir.

Nigella sativa L. – Çörəkotu, əkin çörəkotu, qara çörəkotu (*Ranunculaceae*). Ç. və T. V-VI. Ləçəkləri göy öskürək, ekzema, dəmirov, bronxit, bronxial astma, mədə-bağırsaq xəstəlikləri, plevrit, qıcolma əleyhinə, sinə yumşaldıcı və iltihaba qarşı işlədilir.

Origanum vulgare L. – Adi qaraqınıq, bürkü-lü, ana məhəbbəti, kisəcik, sirkən, birəcik, qaraqınıq, ağgöbək-ot, nazənin, şuxçiçək, birəcik, bozalaq otu, meşə nanəsi (*Lamiaceae*) Ç. və T. VI-VII. Çiçək vaxtı ağız boşluğu xəstəlikləri, diş ağrıları, qızıl yel, çiban, dəri səpmələri, revmatizm, xolesistit, mədə spazmı, iflic, epilepsiya, iştahsızlıq və öskürək əleyhinə işlədilir.

Peganum harmala L. – Adi üzərlik, qəbirsandıq otu, nəzərotu, nəfəsotu, çöl sədəfotu (*Nitrariaceae*). Ç. və T. V-VIII. Bütün hissələri sinir xəstəlikləri-epidemik ensefalit, parkinsonizm, soyuqdəymə, malyariya, revmatizma, qoturluq, sidikqovucu və tərqovucu kimi, mədə xəstəlikləri zamanı işlədilir. Əsasən gözqaytarma (nəzər) üçün dini inancla toxumları və yerüstü hissəsi yandırılaraq tüstüsündən istifadə edilir.

Pinus sylvestris L. – Meşə şamı, şam ağacı (*Pinaceae*). Ç. və T. III-IV. Yarpaq və tumurcuqlarından bişməcələr, bəzi dəri xəstəlikləri, qoturluq, faringit, öskürək və raxit əleyhinə, həm də sidikqovucu kimi istifadə edilir.

Plantago major L. – İri bağayarpağı, böyük bağayarpağı, yara məlhəmi, çapıq, yara sağaldan, çibanotu, bağayarpağı, yol yoldaşı (*Plantaginaceae*). Ç. və T. V-X. Yarpaq, ot, şirəsi

mədə xorası, mədə-bağırsaq xəstəlikləri, mədə və onikibarmaq bağırsaq yaraları, öskürək əleyhinə, gec sağalan yaralar və xoralarda, göyöskürəkdə, fleqmonalarda, yanıqlarda istifadə edilir.

Punica granatum L. – Nar. Ç. və T. V-XI. Kökümsovu iştah artırır, həzmi yaxşılaşdırır, qazqovucu, mərkəzi sinir sisteminin tonusunu artırır, ödqovucu təsir göstərir.

Quercus pubescens Willd. – Palıd (*Fagaceae*). Ç. və T. V-IX. Qabığı və az hallarda qozası stomatit, qinqivit, xroniki tonzillit, mədə-bağırsaq qanaxmaları, qarın işləmələrində, qarın sancısı, yanıq, dəri xəstəlikləri zamanı işlədilir.

Rumex confertus Willd. – At əvəliyi, turşəng quzuqulağı, quzuqulağı, turşəng, bostan turşəngi, dovşan kələmi, əvəlik (*Polygonaceae*). Ç. və T. V-VI. Yarpaqları -çiçək vaxtı, meyvə və kökü -payızda mədə-bağırsaq xəstəlikləri, dispepsiya, enterekolit, ishal, dezinteriya, avitaminoz, ağciyər xəstəlikləri, zəhərlənmələr, xoralı stomatitlər, anusda çatlar, qastrit, ödqovucu və s. istifadə edilir.

Ribes rubrum L. – Qırmızı qarağat (*Grossulariaceae*). Ç. və T. V-VII. Yarpaq və giləmeyvələri avitaminoz, böyrək xəstəlikləri, soyuqdəymələrdə, qastrit, xolesistit, anemiya, revmatizm, infeksiya, tənəffüs yolu xəstəlikləri, dəri xəstəlikləri, duzqovucu, ürək-damar sisteminin tonuslandırıcı kimi işlədilir.

Rosa caesia L. – İtburnu, quşburnu (*Rosaceae*). Ç. və T. V-IX. Tam yetişmiş meyvələri avitaminoz, sinqa, hemorragik diatez, xolesistit, hepatit, böyrək və sidik kisəsi, mədə-bağırsaq xəstəlikləri, yanıqlar, yaralar, infeksiyalara qarşı işlədilir.

Rhus coriaria L. – Adisumaq (*Anacardiaceae*). Ç. və T. V-X. Cavan yarpaq və meyvələri malyariya, qarın ağrısı, qanlı ishal, dezinteriya, şəkərli diabet, iştahartırıcı kimi işlədilir.

Rubus caesia L. – Böyürtkən. Ç. və T. VI-IX. Meyvə, yarpaqları və kökü ishal, dezinteriya, qanaxlıq, avitaminoz, xroniki mədə-bağırsaq, ürək zəifliyi, şəkər xəstəliyi, vərəm, angina, yanıqlar, ekzema, dəmirov, soyuqdəymələrdə işlədilir.

Rubus canescens L. – Adi moruq (*Rosaceae*). Ç. və T. VI-VIII. Meyvə və yarpaqları bronxit, soyuqdəymə, qanaxma, qan bərpaedici kimi,

qusma əleyhinə, iştahartırıcı, yüngül diüretik kimi işlədilir.

Rubia tinctorum L. – Gürcü boyaqotu, tibet boyaqotu, boyaqotu, krap (boya), marzan, boyayıcı kök, çilli, marzan (*Rubiaceae*). Ç. və T. VI-VII. Kök və kökümsovu böyrək daşı və öd daşı təmizləyən, böyrək xəstəlikləri, duzqovucu kimi işlədilir.

Sambucus nigra L. – Qara gəndalaş (*Adoxaceae*). Ç. və T. V-IX. Gövdəsinin qabığı və meyvəsi ağciyər vərəmi, tonzillit, angina, stomatit, göyöskürək, mədə-bağırsaq xəstəlikləri, qızılca, dəri səpgiləri, ayaqların tərləməsi

Sanguisorba officinalis L. – Vəzicikli sincanotu (*Rosaceae*). VI-IX. Kökümsov və kökləri kəskin enterit, qastrogen və toksik ishal, bağırsaq katarı, xolesistit, enterokolit, dezinteriya, yanıqlar, stomatit, ağciyər vərəmi zamanı istifadə edilir.

Sorbus aucuparia L. – Qafqazmənşə quşarmudu, quşarmudu (*Rosaceae*). Ç. və T. V-IX. Meyvələri mədə-bağırsaq xəstəlikləri, dezinteriya, şəkərli diabet, avitaminoz, sidik qovucu, işlədici, tərqovucu, qan bərpaedici təsirləri vardır.

Scutellaria orientalis L. – Şərq başlıqotu (*Lamiaceae*). Ç. və T. V-IX. Kökümsov və kökləri ürək-damar, əsəb, baş ağrısı, yuxusuzluq, göyöskürək, epilepsiya, kəskin revmakardit, bronxit, pnevmoniya, qurdqovucu, dezinteriya, orqanizmin möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətlidir.

Tanacetum vulgare L. – Çöl dağtərxunu, adi dağ tərxunu, dağ tərxunu, yabanı üvəz, quşarmudu, çöl quşarmudu, doqquzyaşar, doqquzqardaş, düymə, cənnət-çiçəyi (*Asteraceae*). Ç. və T. VI-IX. Kökünün dəmləməsindən dezinteriya, mədə katarı, qan azlığı, sarılıq, ödqovucu kimi, qaraciyər, böyrək xəstəlikləri, şəkərli diabet, revmatizm, malyariya, soyuqdəymədə istifadə edilir.

Taraxacum officinale Wigg. – Dərman zəncirotu, aptek zəncirotu, dazotu, zəncirotu, pərgü, südotu, dərdsiz-qəmsiz, tüklücə, südləyən, dişkökü (*Asteraceae*). Ç. və T. V-VIII. Qabıq və meyvə mədə-bağırsaq və böyrək xəstəliyi, qurdqovucu, angina, diş əti iltihabı, qızdırma, şəkərli diabet, öskürək əleyhinə, susuzluğa qarşı, rev-

matizm və orqanizmin möhkəmləndirilməsində işlədilir.

Thymus transcaucasicus Rohn. – Kəkotu, kəklikotu, isanın anası, ilahi ləçək, limon iyli, xoş iyli, gözəl qoxulu (*Lamiaceae*). Ç. və T. VI-VIII. Yürüstü hissəsi göyöskürək, bronxit, dezinteriya, angina və soyuqdəymə əleyhinə, metorizm, qurdqovucu kimi, qarın sancılarında, yeniyetmə dövrədə ürək döyümlərində işlədilir.

Tussilago farfara L. – Adi dəvədabanı, ögeyana, atdırnağı, vərəmotu, dəvədabanı, ağdırnaq, az ağaran, ana otu, riyakar (*Asteraceae*). Ç. və T. III-VI. Çiçək qrupu böyrək, öd yollarının müxtəlif xəstəlikləri, askaridoz, qan bərpaedici, bəzi dəri xəstəliklərinin müalicəsi üçün tətbiq edilir.

Urtica dioica L. – Dalar gicitkan (*Urticaceae*). Ç. və T. V-X. Yarpaqları böyrək, bağırsaq, ağciyər qanaxmaları, hipovitaminoz, öskürək əleyhinə, qurdqovucu kimi işlədilir, qanda şəkərin miqdarını azaldır, saç dibini möhkəmləndirir.

Vaccinium myrtillus L. – Qaragilə (*Ericaceae*). Ç. və T. VI-VIII. Yarpaq və yetişmiş meyvələrindən qaraciyər xəstəlikləri, hipoasit, gastrit, revmatizmin oynaq forması, gec enurezi, sinqa, qurdqovucu, ishalda istifadə edilir.

Verbascum thapsus L. – Sıxçiçəkli keçiqulağı, çar şamı, seyrəkyaarpaq keçiqulağı, sığırquyruğu, ayıqulağı, dəvəcik, heyrətə salan, hökmdar əsası, zərli çiçək (*Scrophulariaceae*). Ç. və T. VI-X. Yürüstü hissəsi öd kisəsi, qaraciyər xəstəlikləri, gastrit, dispepsiya, gec sağalan yaralarda, plevritdə, ağciyər və dalaq xəstəlikləri, qurd və sidik qovucu kimi istifadə edilir.

Viburnum opulus L. – Adi başınağacı (*Adoxaceae*). Ç. və T. V-IX. Kökündən oynaq revmatizmi, ürək əzələsinin tonusunu artıraraq arterial təzyiqi yüksəldir, yüngül işlədici kimi icmalar geniş istifadə edir.

Vitis sylvestris C.C.Gmel. – Meşə üzümü, cır üzüm (*Vitaceae*). Ç. və T. V-IX. Meyvə və yarpağı vərəmin ilk stadiyalı, xroniki bronxit, xroniki laringit, faringit, ağciyər və ürək çatışmazlığı, ümumi zəiflik, qəbzlik, qanitirmə, qaraciyər xəstəliklərində müalicəvi təsirə malikdir.

Ziziphus jujuba Mill. – İnnab, əsl innab (*Rhamnaceae*). Ç. və T. V-IX. Meyvə, kök, yar-

paqları ağciyər xəstəlikləri və öskürək əleyhinə, fiziki və zehni yorğunluqda, uzun sürən xəstəliklərdən sonra müqavimət qaldırıcı kimi istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərazilərin təbii şəraitinin özünəməxsusluğu onun florasının sistematik tərkibində əks olunduğu halda, onun ekoloji şəraitinin bircinsli olmaması bitki örtüyündəki fitosenozların, dominantların, həyatı formalarının tərkibini təyin etməyə imkan yaradır. Tədqiqatlar zamanı biomorfoloji nişənlər və onların təkamülünü nəzərə almaqla, bitkilərin həyatı formalarının ekoloji təsnifatı öyrənilmiş, müalicə məqsədilə istifadə edilən orqanın toplanması vaxtına da nəzər yetirilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, tədqiq edilən bitkilərin bir qismi florada geniş yer alır və bunlardan bir bioloji xammal bazası kimi istifadə etmək olar. Lakin bəzi bitkilər də vardır ki, limitsiz toplanıldığına görə itmək təhlükəsi altındadır. Bunu nəzərə alaraq bəzi dərman bitkilərinin in-situ kolleksiyalarının yaradılması üçün toplanan toxumlar reintroduksiya edilməlidir.

1. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın Kiçik Qafqaz ərazisinin şimal-şərq rayonlarında yaşayan əhalinin sorğusuna əsasən onlar 73 növ dərman bitkisindən istifadə edir (2021-2022 –ci illər)

2. Məlum olmuşdur ki, əhali yaşayış yerlərindən asılı olaraq dərman bitkilərini müxtəlif xəstəliklərdə, müxtəlif cür istifadə edir.

3. Bölgə əhalisinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, xalq təbabətində istifadə olunan bəzi bitkilər dini inanclara əsasən də tətbiq olunur.

ƏDƏBİYYAT

Damirov I.A. (1970) On the history of the use of medicinal plants in Azerbaijan. Baku: 37 p. [Дамиров И.А. (1970) К истории использования лекарственных растений в Азербайджане. Баку: 37 с.]
 Damirov I.A., Prilipko L.I., Shukurov D.Z., Kerimov Yu.B. (1988) Medicinal plants of Azerbaijan. Baku: 319 p. [Дамиров И.А., Прилипко Л.И., Шукюров Д.З., Керимов

Ю.Б. (1988) Лекарственные растения Азербайджана. Баку: 319 с.]
 Ibadullayeva S.C., Alakbarov R. (2013) Medical plants (Ethnobotany and phytoterapy). Baku, 330p. [İbadullayeva S.C., Ələkbərov R. (2013) Dərman bitkiləri (Etnobotanika və fitoterapiya. Baku, 330s.)]
 Ibadullayeva S.C., Shahmuradova M.C. (2015) Ethnobotanical researches in Azerbaijan (Goygol district), Baku: Təhsil-elm, 223 p. [İbadullayeva S.C., Şahmuradova M.C.(2015) Azərbaycanca Etnobotanika araşdırmalar (Göygöl rayonu), Baku: Təhsil-elm , 223 s.]
 Ibadullayeva S., Jafarli I., Zaefizadeh M., Asbaghian Namin Seyed Shiva. (2017) Folk medicine (Ethnobotany in Azerbaijan Region). Iran-Azerbaijan, Islamic Azad University, p.220. [İbadullayeva S., Cəfərli İ., Zaefizadə M., Asbaghian Namin Seyid Şiva. (2017) Xalq təbabəti (Azərbaycan Bölgəsində Etnobotanika). İran-Azərbaycan, İslam Azad Universiteti, s.220.]
 Flora of Azerbaijan. TT. I-VIII. Baku: 1950-1961 [Флора Азербайджана. ТТ. I-VIII. Баку: 1950-1961]
 Kerimov Yu.B., Islamova N.A., Khalilov D.S., Jafarova R.E., Suleimanov T.A., Isaev D.I., Agaev E.M. (1996) Prospects for the use of medicinal plant raw materials and the production of phytopreparations in Azerbaijan. Baku, 84 p. [Керимов Ю.Б., Исламова Н.А., Халилов Д.С., Джафарова Р.Э., Сулейманов Т.А., Исаев Д.И., Агаев Э.М. (1996) Перспектива использования лекарственного растительного сырья и производства фитопрепаратов в Азербайджане. Баку, 84 с.]
 Krylova I.Ya., Shreter A.I. (1971) Guidelines for the study of stocks of wild medicinal plants. M: VILAR, p.21. [Крылова И.Я., Шретер А.И. (1971) Методические указания по изучению запасов дикорастущих лекарственных растений. М: ВИЛАР, с.21.]
 Mehdiyeva N.P. (2011) Biodiversity of medicinal flora of Azerbaijan. Baku, p.186 [Mehdiyeva N.P. (2011) Azərbaycanın dərman florasının

biomüxtəlifliyi. Bakı, s. 186].

- Prilipko L.I. etc (1965). Medicinal and plant resources of the natural-economic zones of the Azerbaijan SSR. Baku: 134 p. [Прилипко Л.И. и др. (1965) Лекарственно-растительные ресурсы природно-экономических зон Азербайджанской ССР. Баку: 134 с.]
- Serebryakov I.G. (1964) Life form of higher plants and their study. Field geobotany. M.: Science. T.Z., pp. 146-202. [Серебряков И.Г. (1964) Жизненная форма высших растений и их изучение. Полевая геоботаника. М.: Наука. Т.З., 146-202 с.]
- Sokolov S.Ya. (2000) Phytotherapy and phytopharmacology. Moscow, Med. Pharmaceutical agency, 971s. [Соколов С.Я. (2000) Фитотерапия и фитотерапевтика. Москва, Мед. Инфарм. агенство, 971с.]
- Zaiko L.N., Pimenova M.E., Maslikov V.Yu. (2007) Review of the method and results for the study of medicinal plants in Russia (Courtesy of VILAR). Materials Intl. Scientific-Pract. Conf. Modern problems of phytodesign. Belgorod, pp. 148-157. [Зайко Л.Н., Пименова М.Е., Масликов В.Ю. (2007) Обзор метода и результатов по изучению лекарственных растений России (По материалам ВИЛАР). Материалы Межд. Науч.-Прак. Конф. Современные проблемы фитодизайна. Белгород, с.148-157.]

Лекарственные растения, используемые в народной медицине в районах Малого Кавказа (На территориях Азербайджана)

**С.Дж.Ибадуллаева¹, Н.В.Мовсүмова¹,
Г.Ш.Ширалиева¹, С.Ф.Худавердиева¹,
Н.И.Садигова¹, А.Т.Мамедов²**

¹Институт Ботаники НАНА, Бадамдарское шоссе 40, Баку, AZ1004, Азербайджан

²Отделение биологических и медицинских наук НАНА

В статье приведены сведения о лекарственных растениях, распространенных в северо-восточных районах Азербайджана на Малом Кавказе и широко используемых в народной медицине. Уточнены фазы и органы растений, используемые в медицине, определено их значение и лечебные свойства. Упомянулись местные названия и топонимы растений, приводились сведения об их использовании в религиозных верованиях.

Ключевые слова: народная медицина, использование лекарственных растений.

Medicinal plants used in folk medicine in the regions of Lesser Caucasus (In the territories of Azerbaijan)

S.J. Ibadullayeva¹, N.V. Movsumova¹, G.Sh. Shiraliyeva¹, S.F. Khudaverdiyeva¹, N.I. Sadigova¹, A.T. Mammadov²

¹Institute of Botany of ANAS, Badamdar highway 40, Baku AZ1004, Azerbaijan

²Division of Biological and Medical Sciences of ANAS

The article provides information about medicinal plants widespread in the north-eastern districts of Azerbaijan in the Lesser Caucasus and widely used in folk medicine. The organs of plants used as medicine and their phases were clarified, their importance and therapeutic properties were determined. Local names and toponyms of plants were mentioned, information about their use in religious beliefs was given.

Keywords: folk medicine, use of medicinal plants